

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

YEGANƏ MİRZƏXAN QIZI HÜSEYNOVA

UZLAŞMA ƏLAQƏSİNİN POZULMASI
HALLARININ TƏDQIQI
(İNGİLIS VƏ AZƏRBAYCAN DILLƏRİNİN
MATERIALLARI ƏSASINDA)

5704.01 - Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2014

Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Bahar Cumay qızı Cəfərova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qələmşah Nuru oğlu Heybətov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **BSU-nun Ümumi dilçilik və ingilis
filologiyası kafedraları**

Müdafiə “ **03** ” **06** _____ 2014-cü il tarixdə saat “ ___ ”- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2014-cü il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hələ XIX əsrin sonlarında İ.A.Boduen de Kurtene qohumluq dərəcəsiindən asılı olmayaraq dillərin öyrənilməsinin dil nəzəriyyəsinə verəcəyi töhfədən danışmışdır¹.

Onun şagirdi L.V.Şerba isə bununla bağlı yazırdı: “Mən deyərdim ki, ...ana dilini mənimsəmək (əlbəttə, mən ədəbi dili nəzərdə tuturam) ... həm də onun bütün zənginliyini, ifadə vasitələrini qiymətləndirmək bir xarici dili öyrənməklə mümkündür”².

Dil nəzəriyyəsi və kontrastiv dilçilik sahəsində məşhur dilçi-alim A.İ.İsaçenko slovak və rus dillərini tutuşduraraq çox maraqlı nəticələr əldə etmişdir. O yazırdı ki, dillərin nəzəri cəhətdən öyrənilməsinə qarşılıqlı-müqayisə üsulu öz layiqli töhfəsini verə bilər, çünki bu cür yanaşma öyrənilən dillə ana dili arasındakı fərqləri şüurlu şəkildə üzə çıxartmağa imkan verir³.

A.İ.İsaçenko bununla mexaniki əzbərləməni qəbul etmədiyini vurğulayırdı. Bu da dilöyrənmədə yeni metodların tətbiqi deməkdir. Əslində iki və daha artıq dilin qarşılaşdırılması və tutuşdurulması ilə aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti onların nəticələrinin praktikaya tətbiqindən keçir. Ona görə də belə ümumiləşmələrin əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür.

F.Y.Veysəlli də xarici dillərin mənimsənilməsində ana dilinin rolunu xüsusi qeyd edir və yazır ki, dil nəzəriyyəsində qarşılaşdırma-tutuşdurma yolu ilə aparılan tədqiqatlara xüsusi yer verilməlidir⁴.

Son zamanlar Azərbaycanda dil nəzəriyyəsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Burada yerinə yetirilmiş tədqiqatlar içərisində İ.Q.Kərimovun, İ.M.Əliyevanın və s.-in adlarını xüsusi qeyd etməliyəm, onların yazıb-müdafiə etdikləri dissertasiya işləri həqiqətən dil nəzəriyyəsi sahəsində sanballı əsərlərdir⁵.

Müasir dildə uzlaşma kateqoriyasının pozulması probleminə həsr olunmuş bu dissertasiya işində konkret dil materialı kimi ingilis və Azərbaycan dillərindən istifadə edilir. Sintaktik səviyyədə reallaşan uzlaşma əlaqəsi konkret

¹ Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М, “Наука”, 1963, I том, с. 78-83

² Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.,1974.

³ Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология (1-ая часть). Братислава, 1960, с. 41-46

⁴ Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, “Mütərcim”, 2011, s. 70-71

⁵ Kərimov İ. Alman və Azərbaycan dillərində passiv konstruksiyaların tədqiqi. N D, Bakı, 2004, Əliyeva İ. Alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlərin struktur-semantik təhlili N D, Bakı, 2005.

dillərdə müxəlif şəkildə özünü büruzə verir. Maraqlıdır ki, dünya dillərində təyin olunanla təyin edən və mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma müşahidə olunduğu kimi, onların pozulmasına da rast gəlmək olur. Dil nəzəriyyəsi baxımından bu pozulmanın harada və hansı şərtlər daxilində olmasının tədqiqi ciddi elmi maraq doğurur.

Mövzunun aktuallığı da məhz bu şərtlərin sistemli şəkildə öyrənilməsilə izah oluna bilər. Məlum olduğu kimi, rus dilində feil keçmiş zamanda mübtədə ilə cinsə görə də uzlaşır. Lakin belə bir uzlaşma nə ingilis, nə də Azərbaycan dilində vardır. Digər tərəfdən, bu uzlaşmanın pozulmasının universal xarakter daşdığını və ya konkret bir dillə bağlılığını da müəyyən etmək bu dissertasiyanın qarşısında qoyulan vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərinin reallaşmasında uzlaşma əlaqəsinin pozulması hallarının müşahidəsindən və izlənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti isə obyektin tədqiqindən əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilib sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri müqayisə edilən dillərdə uzlaşma əlaqəsinin mahiyyətinin açılıb göstərilməsindən və onun pozulması hallarını öyrənməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilərək həyata keçirilmişdir:

- uzlaşmanın reallaşmasında iştirak edən dil vasitələrini müəyyənləşdirmək
- uzlaşmanın pozulması hallarının konkret dil materialı əsasında müşahidə və təhlil etmək
- uzlaşmanın neytrallaşmasını şərtləndirən amillərin müəyyənləşdirmək.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Uzlaşmanın pozulması hallarının iki dilin – ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tədqiqi ilk dəfədir ki, bu işdə aparılır. Düzdür, ayrı-ayrı qrammatikalarda uzlaşmanın xüsusiyyətləri və pozulması halları qeyd olunur ¹. Ancaq problemin dissertasiyada bu cür sistemli şəkildə ilk dəfə qoyulub həll edilməsi onun yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- uzlaşma sintaktik səviyyədə özünü büruzə verən dil kateqoriyasıdır;
- o, müxtəlif dillərdə eyni şəkildə və eyni formada olmur;

¹ Musayev O.(Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası.Bakı, “Qismət”, 2007.

- uzlaşma propozisiyanın ifadəsi olan mübtəda ilə xəbər arasında şəxsə, kəmiyyətə və bəzən də cinsə görə olur;
- uzlaşma təyin edən sözlə təyin olunan söz arasında kəmiyyətə, şəxsə, hala və bəzi dillərdə cinsə görə olur;
- uzlaşmanın pozulması hallarına bütün dillərdə rast gəlinir, o müəyyən mənada universal hadisədir;
- uzlaşmanın pozulması hallarını şərtləndirən amillərin müəyyənlişməsi konkret tədqiqat nəticəsində mümkündür;
- uzlaşmanın pozulmasına təsir göstərən amillər dildaxili (üslubi) və dilxarici (idiolekt və dialekt) ola bilər.

Tədqiqatın materialları. Tədqiqatın aparılması üçün istifadə olunan dil materialı canlı dilin müşahidəsindən əldə edilmiş misallar və nümunələrdir. Yeri gəldikcə dissertasiyada qəzet, ədəbi nəsr və poeziya nümunələrindən də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda istifadə olunan metodlar müasir linqvistik tədqiqatlarda geniş tətbiq olunan müşahidə, təsvir, təhlil və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarıdır. Dissertasiyada uzlaşmanın pozulmasını göstərən dil materialları toplanmış, sonra onlar təhlil edilərək sistemləşdirilmiş və linqvistik şərh edilmişdir.

Tədqiqatın aprobeiası. Tədqiqatın nəticələri müəllifin Respublikada və ondan kənarında çap olunmuş bir neçə məqaləsində, habelə müəllifin Beynəlxalq və Respublika konfranslarındakı çıxışlarında və ADİU-nun Xarici dillər kafedrasının iclaslarındakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, yekun nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Uzlaşma əlaqəsi dilin ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyətdə olmasında sintaqmatik oxda müşahidə olunan hadisədir. O, bir qayda olaraq, təyin olunanla təyin edən, ya da mübtəda ilə xəbər arasında tarazlıq kimi müəyyənlişdirilir, yəni onların şəxsə, kəmiyyətə, bəzi dillərdə isə həm hala, həm də cinsə görə uzlaşmasıdır. Uzlaşma morfoloji vasitələrlə ifadə olunan sintaktik əlaqələrin bir növüdür.

Ənənəvi şəkildə flektiv, aqqlütinativ və təcrid olunmuş dillərə bölünən dünya dillərinin birinci ikisində sözlər müxtəlif formada birləşirlər. Məsələn, latın dilində xəbər mübtəda ilə (isim ya əvəzlik) şəxsə və kəmiyyətə görə, sifət isə kəmiyyətə, cinsə və hala görə isimlə uzlaşır.

Girişdə dissertasiyanın aktuallığı, yeniliyi, obyekt və predmeti müəyyənləşdirilir, işin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr dəqiqləşdirilir, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar şərh olunur, tədqiqatın materialı və metodları təsvir edilir.

Dissertasiyanın “**Müasir dilçilikdə uzlaşma əlaqəsinin tədqiqi**” adlanan birinci fəslində uzlaşmanın mahiyyəti, növləri və müxtəlif dillərdə təzahürünə dair mövcud nəzəri ədəbiyyat tənqidi təhlil olunur, yeri gəldikcə müəllif onlara öz münasibətini bildirir. Eyni zamanda dissertasiyada konkret dil materialı qarşılıqlı-müqayisəli materialın köməyi ilə təhlil olunur, konkret nəticələr geniş şərh olunur.

Görkəmli rus dilçisi V.N.Yarsevanın redaktorluğu ilə bu yaxınlarda çapdan çıxmış “Böyük lingvistik lüğətdə” uzlaşmaya belə tərif verilir: “Uzlaşma **söz birləşməsi** komponentlərinin elə tabeli əlaqəsidir ki, asılı (tabe-Y.H.) sözdə əsas sözün **qramemlərinin** və elementlərinin bir qismi təkrarlanır. Əsas söz dəyişdikdə asılı söz də dəyişir”¹. Sonra ensiklopedik məqalədə uzlaşmanın bu və ya digər dildə təzahürü konkret misallar əsasında işıqlandırılır. Daha sonra ensiklopediyada qeyd olunur ki, şəkilçi sisteminin inkişaf etdiyi dillərdə şəkilçilərdən ismi birləşmələrdə atributiv əlaqələrin ifadəsində də istifadə olunur.

Oksford universitetində P.H.Mətyuzun nəşr etdirdiyi dilçilik terminləri lüğətində isə uzlaşmanı o, sözlər və sözləmlər arasında kompatibil sintaktik əlaqə kimi dəyərləndirir². Amma bu müəllif də ancaq mübtədə ilə xəbər arasında da uzlaşmanın olmasını qeyd edir və bunu misallarla açıb göstərir.

İngilis dilçisi F.Palmer sintaktik tədqiqatlardan danışarkən ilk növbədə uzlaşmanı, idarəni və söz sırasını xüsusi qeyd edir³.

Beləliklə, müasir dilçilikdə, eyni zamanda germanistikada uzlaşma təyin edənə təyin olunan arasında (mübtədə və xəbər də daxil olmaqla – Y.M) şəxsə, kəmiyyətə, bəzi dillərdə hala və cinsə görə bağlılıq nəzərdə tutulur. Biz də öz işimizdə bu müddəanı əsas götürəcəyik.

Birinci fəslin “**İngilis dilçiliyində uzlaşma əlaqəsinin tədqiqi**” adlanan ikinci yarımbaşlıq altında ingilis dilçiliyində problemin öyrənilməsi nəzərdən keçirilir.

¹ Ярецева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь.М, 1990.

² Matthews P.H. Syntax. Oxford University Press,1990 s.12

³ Palmer F. Grammar. Penguin Books. 1975, s. 56

İngilis dilçiliyində uzlaşmanın tədqiqinin tarixi qədimdir. Problemin tarixini araşdırarkən məlum olur ki, O.Yespersen, İ.A.Kruzinqa, H.E.Pousta, R.V.Zandvurt. H.qlison, D. Kristal kimi məşhur germanistlər bu məsələ ilə yaxından məşğul olmuş, uzlaşmanın xüsusiyyətləri haqqında bir sıra dəyərli fikirlər söyləmişlər¹.

Rus və Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ ilə bağlı bir sıra konkret tədqiqatlara rast gəlmək olur. Məsələn, İ.P.İvanova, A.M.Smirtski, İ.Arnold, Q.Poçepsov, O.Musayev (Türksevər) öz əsərlərində uzlaşmadan geniş bəhs etmişlər². Lakin nə yuxarıda adı çəkilən ingilis mənbələrində, nə də rus və Azərbaycan germanistikasında uzlaşmanın pozulması halları, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Uzlaşmadan danışanda öncə bu dildə uzlaşmanın bəzi spesifik cəhətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır.

İngilis alimi D.Kristal uzlaşmadan geniş danışır, eyni zamanda onun pozulması hallarını da xüsusi qeyd edir³.

İngilis dilçisi J.M.Y.Simpson sintaktik əlaqələrdən danışarkən uzlaşma və idarə əlaqələrini (concord or agreement and government) xüsusi qeyd edir⁴. Uzlaşma əlaqəsində qrammatik kateqoriyanın eyni üzvü digər üzvün əlamətlərini daşıyır. Məsələn, /these men/ (bu kişilər).

J.M.Y.Simpson müəllif uzlaşmanın ümumilikə aşağıdakı növlərini qeyd edir:

1. Determinantla isim arasında: /this man/ (bu kişi): /these men/ (bu kişilər);

2. Sifətlə isim arasında. Buna misal olaraq müəllif fransız dilini göstərir. Biz isə buna alman və rus dillərindən nümunə göstərə bilərik:

¹ Есперсен О. Философия грамматики. «Изд-во иностранной литературы. М., 1958, Crystal D. Making Sense of Grammar. Cartoons. E. Mclachan, 2004; Gleason H. Linguistics and English Grammar. N.-York, 1966, Krusinga C. A. Handbook of Present-day English London, 1950, Pousta H.E. Grammar of Late Modern English, 2.ed Ed London, 1987, Wilson G.A Linguistic Reading. N.-York, 1967.

² Арнольд И.П. Лексикология современного английского языка. М.-Л., 1959. Иванова И.П., В.В Бурлакова., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., «Высшая школа», 285 стр; Смирницкий А.М. Морфология современного английского языка. М., 1959, Musayev O.İ (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, “Qismət”, 2007.

³ Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 2009.

⁴ Simpson J.M.Y. A First Course in Linguistics. Edinburgh University Press, 1979.

/хороший дом/ (yaхşı ev), / хорошая книга/ (yaхşı kitab) və / хорошее перо/ (yaхşı qələm)/.

3. İsim, əvəzlik və feil arasında: /The politician is dishonest/ (Siyasətçi vicdansızdır): /The politicians are dishonest/ (Siyasətçilər vicdansızdırlar). Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində bəzi hallarda feil ən yaxındakı isimlə uzlaşır. Müq. et:

/The delisiveness of Bolingbroke`s repeated observations are transparent enough// (Bolinqbrokeın təkrar - təkrar etdiyi müşahidələr həmişə kifayət qədər şəffaf olmuşdur).

Qeyd edək ki, keçmiş sovetlər birliyində böyük nüfuza malik anqlistlər İ.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçepsov uzlaşmanın pozulmasından danışmırlar.

Ümumilikdə, söz birləşmələrində əlaqələrdən danışan azərbaycanlı anqlist O. İ. Musayev (Türksevər) onların 4 növünü göstərir:

Yanaşma

Uzlaşma

İdarə

Qapanma

Bu zaman o, uzlaşmanı belə tərifləndirir: “Müasir ingilis dilində ismin qrammatik cins mənasının özünün xüsusi şəkilçisi olmadığına və hal kateqoriyasının zəif olduğuna görə bu dildə uzlaşma çox dar çərçivədə işlənir. Müasir ingilis dilində uzlaşma əlaqəsi ancaq birinci komponenti say, yaxud /this/, /that/ işarə əvəzliliklərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir; tabedici söz təkdə olduqda tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir. Məsələn:

/one table/ (bir lövhə) - /five tables/ (beş lövhə)

/this house/ (bu ev) - /these houses/ (bu evlər)”¹

Deməli, O.İ.Musayev (Türksevər) öz kitabının 379-382-ci səhifələrində bu barədə 12 bənddə izahat verir, ancaq uzlaşmanın pozulması barədə bir kəlmə də demir. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, burada iki bənd altında mübtəda ilə xəbərin eyni kəmiyyətdə uzlaşmadığı göstərilir. Bunlardan biri /and/ bağlayıcısı ilə işlənən iki mübtəda, digəri isə /who/ sual sözünün birdən artıq şəxsə aid olduqda xəbərin cəmdə işlənməsilə bağlıdır. Müq. et:

/The writer - painter has come// (Yazıçı və rəssam gəlib)

/The writer and the painter have come// (Yazıçı və rəssam gəliblər)

¹ Musayev O. (Türksevər). Göstərilən əsəri. s.349

Bu iki nümunəni müqayisə edən O.İ.Musayev nədənsə ikinci ismin qarşısında müəyyən artiklin gəlməsini nəzərdən qaçırır.

?Who are in the Yard? (Həyətdəki kimlərdir?)

?Who are shouting in the Room? (Otaqda kimlər qışqırırlar?)¹

O.İ.Türksevər (Musayev) bu yaxınlarda həmkarları E.Hacıyev və A.Hüseynovla ingilis dilində birgə yazıb çap etdirdiyi “Müasir ingilis dilinin praktik qrammatikası” kitabında uzlaşmaya dair əvvəl verdiyi 12 qaydaya ikisini də əlavə edir².

Birinci fəslin “**İngilis dilçiliyində uzlaşmaya dair son tədqiqatların xülasəsi**” adlı yarım bölməsində ingilis dilçiliyində son dövrlər yazılmış elmi-nəzər ədəbiyyatın mövzu ilə bağlı təhlili verilir. Maraqlı burasıdır ki, indi nəzərdən keçirəcəyimiz mənbələr uzlaşma əlaqəsinin bu dildə norma çərçivəsində işlənməsi xüsusiyyətlərindən deyil, həm də onun pozulması hallarını təhlil edərək şərh verirlər. Bunlardan D.Bayber, S.Konrad və G.Liçin tələbələr üçün yazdıqları qrammatika kitabı diqqəti xüsusilə cəlb edir³.

Bu sırada meydana gəlmiş ikinci mühüm mənbə son dövrlərdə öz yaradıcılığı ilə ingilis dilinin kitab bazarını sözün əsl mənasında fəth etmiş D. Kristaldır⁴.

Beləliklə, son əsərlərində D.Kristal uzlaşma barəsindəki, demək olar ki, əvvəlki mövqeyində qalsa da, bəzi incəliklərdə fərqli olmağa çalışır. O bu kitabında yazır: “Uzlaşma (concord və ya agreement) elə bir ifadə vasitəsidir ki, iki qrammatik vahid ümumilikdə bir aşkar əlamətə malikdir”⁵.

Müəllif fikirlərinin təsdiqi kimi misallar verir. Müq.ət:

/This is a book/- /Those are books// və ya

/I asked myself//- /They asked themselves// və s.

Bununla yanaşı D.Kristal yazır ki, bu ciddi qanun bəzi bölgələrdə və dialektlərdə pozulur və misalları da verməyi unutmur. Müq.ət:

/she/they goes//, /he/they go//

¹ Yəni orada

² Musayev O. (Türksevər) İ., Hacıyev E., Hüseynov A.R. A Practical Grammar of Contemporary English. Baku, “Qismət”.

³ Biber D., Conrad S., Leech G. Student Grammar of Spoken and Written English. Longman, Pearson, Education Limited, 2010.

⁴ Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 2000, Crystal D. Making Sense of Grammar. Cartoons. E. McLachlan, 2004.

⁵ Yəni orada, s. 38

/she /they was//, /it/they be//¹

Eyni zamanda D.Kristal /none/ ilə bağlı misal gətirərək göstərir ki, cəmdə gələn subyektdən əvvəl olsa da, xəbər təkdə işlənir. Müq.et:

/None of the eggs is /are broken//

Buna şərh verən D.Kristal yazır ki, təkdə işlənəndə bunu belə başa düşməliyik ki, /Yumurtalardan heç biri sınmayıb//, ancaq cəmdə işlənəndə bunun mənası belə olur: /Onların hamısı sınmayıb//və

ya /None of the girls have got bronchitis// (Qızlardan heç biri bronxitle xəstələnməyib//

Bəzən cəmdə işlənən ismin xəbər rolunda gəlməsi xəbərin təkdə işlənməsinə təsir göstərə bilmir. Müq.et:

/Four miles is no distance// (Dörd mil böyük məsafə deyil)

/Six years is a long time// (6 il böyük vaxtdır)

Onlar cəmdə də işlənə bilər.

Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, qeyri-standart ifadələrdə uzlaşma pozula bilər. Müq.et:

/Times is hard// (Zaman çətindir)

/I says no! (Mən yox dedim!)

/We was robbed// (Bizi soydu)²

D.Bayler, S.Konrad və G.Liiç də uzlaşmanı ənənəvi şəkildə tərifləndirərək onun pozulması hallarından söhbət açırlar. Lakin müəlliflər nədənsə bunu subyekt-xəbər arasında baş verən əlaqə adlandırırırlar. Bununla da onlar, fikrimizcə, səviyyələri qarışdırmış olurlar. Doğrudan da, burada subyekt sintaktik, feil isə morfoloji səviyyənin göstəriciləridir. Sadəcə olaraq bu müəlliflər xəbər terminindən qaçırlar, çünki xəbərin ingilis dilində cürbəcür formal ifadə vasitələri mövcuddur. Ancaq bu dilçilərin qənaətində çox maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, onlar uzlaşmanın bəzən formaya, bəzən də məzmunu müvafiq olaraq gözlənilməsini xüsusi vurğulayırlar³. Müq.et:

/The sheep is infected by ingesting the mollusc// (Qoyun molyuska udduğuna görə xəstəliyə yoluxub) və /Its gracy centre (the dark woolled sheep) were grazing// (Otlığın ortasında tünd (qara) yunlu qoyunlar otlayırdı) cümlələrindən birincisində tək, ikincisində isə cəm şəkil işlənmişdir. İsmi cəm və ya təkdə olmasının göstəricisi sıfırla ifadə olunduğundan onun konkret hansı kəmiyyətdə işlənməsi feildən və

¹ Yəni orada

² Yəni orada

³ Biber D., Conrad S., Leech G. Göstərilən əsər.

kontekstdən məlum olur. Bu hökm eynilə bəzi əvəzlilik və determinantlara da aiddir. Məs., /which, who, the former, the latter/ hansı, kim, əvvəlki, sonrakı və s. Məs.:

/He is beside a rock face which is like the loose side of a gigantic mute// (O, möhtəşəm sükuta qərq olmuş qayanın uçrum tərəfində dayanıb) və

/There are the moments which are calculable and cannot be assessed in words// (Elə anlar olur ki, onları yalnız saymaq olar, lakin dəyərləndirilə bilməzlər).

Bu cümlələrdən birincisində ismi söyləmə təkdə gəldiyindən (/which/), xəbər də təkdə, ikincidə isə cəmdə gəldiyindən (/the moments/), xəbər də cəmdə işlənmişdir.

Uzlaşmanın pozulması bəzi miqdar saylarından sonra özünü göstərir. Bunun da əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, bu saylar ümumi miqdarın bir qismi kimi çıxış edir. Müq. et:

/two dozen people, two hundred kids, ten foot way, ten mile to London/ (burada bir düyün 12 nəfərə, iki düyün 24 nəfərə aid olunur, 200 nəfər uşaq, 10 addım uzaq, Londona 10 mil, Londona 16 km 900 metr) və s.

Yuxarıda deyildiyi kimi, ingilis dilində bəzi isimlər həm cəmdə, həm də təkdə işlənir. Bunun sübutu üçün müəlliflər aşağıdakı misalları verirlər:

/Anglers are heading four court because fish are too easy to catch// (Balıqçılar dörd sahədə balıq tuturlar, çünki, orada balıq tutmaq çox asandır).

/Each fish is caught the hook carefully removed and the weight before release// (Elə ki, hər bir balıq tutuldu aşbaz onun içini təmizləməmişdən qabaq onu diqqətlə nəzərdən keçirdi və çəkdi).

Sonu /-s/ ilə bitən bir sıra sözlərdə, o cümlədən elm adlarında (məs., /news, measles, mumps, checkers/ (xəbər, qızılca, svinka (boğaz şişməsi), qulaqdibi xəstəliyi) və /mathematics, economics, politics/ (riyaziyyat, iqtisadiyyat, siyasət) cəmlilik neytrallaşır. Lakin onlar da bəzən hər iki halda işlənir. Müq. et:

/Politics wishes to change realityit requires power, and thus it is primary in the service of power// (Siyasətçi reallığı dəyişməyi arzu edir, bu isə güc tələb edir və beləliklə, bu iş güc xidmətində başlıca məsələdir) və

/The oppositionist politics of the 1970s and early 1980s are over// (Müxalifətdə olan siyasətçilər 1970 və 1980-cı illərin əvvəllərində öz işlərinə son qoyublar).

Misallardan göründüyü kimi, birinci cümlədə siyasi təlimlər, ikincidə isə siyasi mühitin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur.

İngilis dilində /and/ bağlayıcısı ilə düzələn həmcins mübtədaları olan və /and/ bağlayıcısı ilə bağlanan isimlərdən sonra xəbər birinci yerdə gələn cəm isimlə uzlaşır. Məs.: /The trees and the church are reflected in the water// (Həm ağaclar, həm də kilsə suda əks olunur).

Aşağıdakı cümlədə isə sadə emosionallıq ifadə olunduğundan xəbər təkdə işlənir.

/The anxiety and anger is taken away and suddenly erupts in the family environment, placing stress on the members of the household// (Narahatçılıq və qəzəb artıq arxada qalıb və ailə ətrafında baş vermiş qəfil tənəzzül ailə məişəti üzvləri arasında öz yerini gərginliyə vermişdir)¹.

İngilis dilində /or/ (yoxsa), /neither...nor/ (heç bir...xeyr), /anybody/ (hər bir, heç bir), anyone (hər kəs), everybody (hər kəs)/everyone (hər kəs), nobody/ (heç kim), no one (heç kəs), somebody (kimsə) /someone/ (kimsə) kimi qeyri-müəyyən əvəzlərlərin, habelə kollektiv isimlərlə, ad və titullarda və digər hallarda uzlaşmanın spesifik xüsusiyyətləri dissertasiyada açılıb göstərilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin sonuncu bölməsi **“Müasir Azərbaycan dilçiliyində uzlaşmanın tədqiqi”** adlanır.

Burada qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin sintaksisinə həsr olunmuş əsərlərdə uzlaşma əlaqəsindən də danışılır².

Məsələn, 1959-cu il akademik qrammatikada uzlaşma əlaqəsi belə müəyyənləşir: “Uzlaşma əlaqəsində tabe söz tabe edən sözün qrammatik əlamətlərini qəbul edir. Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi şəxs və kəmiyyətə görə olmaqla mübtədə ilə xəbər arasında, həm də II və III növ təyini söz birləşmələri arasında özünü göstərir”³.

Təxminən buna bənzər tərifə biz sintaksisə dair yazılmış digər əsərlərdə də rast gəlirik.

Akademik qrammatikanın 1981-ci il nəşrində oxuyuruq: “Uzlaşma əlaqəsi ilə düzələn birləşmələrdə tabe söz tabeəddi sözün qrammatik

¹ Yenə orada, s. 233.

² Abdullayev K. Müasir Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, “Maarif, 1999.

Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q., Vəliyev K.N. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, BDU nəşri, 1983.

³ Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. ASSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Elm”, 1981.

əlamətlərini qəbul edir və onun formasına düşür. Uzlaşma tabelilik əlaqəsində tabe və tabeedicilik sözlərin hər ikisi eyni qrammatik formada olur. Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi şəxs, kəmiyyət, mənsubiyyət və qismən də hal şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır¹.

Ə.Z.Abdullayev isə uzlaşmanı belə tərifləndirir: “Uzlaşma əlaqəsi şəxs və kəmiyyətə görə olur. Tabe edən tərəf hansı şəxsə aiddirsə, tabe olan tərəf də həmin şəxsə məxsus qrammatik əlamətlər qəbul edir, tabe edən tərəfin tək və cəmliyi də tabe tərəfdə əks olunur. Bu əlaqə həm predikativ əlaqəli birləşmələrin, həm də başqa, xüsusən atributiv əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur².”

Bu alim haqlı olaraq yazır ki, uzlaşma Azərbaycan dilində şəxsə görə daimi xarakter daşıyır, ancaq kəmiyyətə görə onun pozulması hallarına rast gəlmək olur.

Beləliklə, bu kiçik xülasə göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində uzlaşma mahiyyət etibarlı ilə nəzəri ədəbiyyatda rast gəldiyimiz fikirlərin başqa cür təsviridir.

Ancaq bir məsələ də var. Azərbaycan dilçiliyində uzlaşma tabelilik əlaqəsi kimi dəyərləndirilir. Ancaq “Müasir Azərbaycan dili” əsərinin “Sintaktik əlaqələr” bölməsini yazan Y.M.Seyidov 50-ci illərin sonunda Azərbaycan dilində uzlaşmanın pozulmasından söhbət açmır.

Dissertasiyanın **“İngilis və Azərbaycan dillərində uzlaşmanın pozulması hallarının tədqiqi”** adlı ikinci fəslə qarşılaşdırılan dillərdə uzlaşmanın pozulması halları konkret dil materialı əsasında təhlil olunur. Bu fəslin **“Müasir ədəbi ingilis dilində uzlaşmanın pozulması hallarının tədqiqi”** adlı bölməsində uzlaşmanın pozulması faktlarla nümayiş etdirilir. İngilis alimlərinin əksəriyyəti uzlaşma əlaqəsinin xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edirlər ki, “təkdə gələn isim fəlin tək formasını, cəmdə gələn isə cəm formasını izləyir. Bu qayda adi qaydalardan biridir....Ancaq faktiki olaraq bu qaydanın pozulmasına dair nümunələr tapmaq çətin deyildir”³.

İngilisdilli mənbələrdə uzlaşmanın pozulması hallarına tez-tez rast gəlmək olur.

¹ Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. ASSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.”Elm”, 1981.

² Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q., Vəliyev K.N. Göstərilən əsər, s.13

³ Crystal D. Göstərilən əsəri, s. 38

/It was John and Mary// (Bu Con və Meri idi) cümləsində ismi xəbər iki isimlə ifadə olunsa da, onun uzlaşmaya təsiri olmamışdır, çünki burada formal mübtədə ismi xəbərin köməkçi hissəsilə uzlaşmışdır. Adi danışmada /there is/ ifadəsi cəmdə işlənə bilər. K.Kruzinqanın bununla bağlı gətirdiyi nümunəni R.V.Zandvurt da qeyd edir:

/There is worse things than domestic service// (Ev işlərini görməkdən də pis işlər vardır).

Bəzən /what/ sual əvəzliyindən sonra xəbər cəmdə işlənir. Müq.ət:

/He is always ready to question what are regarded as established views on the New Testament//. (Əhdi-cədidə özünə kök salmış nöqtəyi-nəzərlərin nələrdən ibarət olduğunu soruşmaq üçün o həmişə hazırdır).

Dil vahidlərinin funksional baxımdan araşdırılmasından bəhs edən V.Qəmbərov yazır: “Funksional yanaşma üçün qrammatik formaların polifunksionallığını, forma və məzmunun assimetrikliyini, qrammatika ilə leksikanın qarşılıqlı təsirini aşkar etmək başlıca şərtir”¹.

Praktik dil materialının təhlili göstərir ki, ingilis dilində uzlaşmanın pozulması aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

İlk öncə kollektiva, qrup və dəstə bildirən sözlərin cümlədə mübtədə rolunda çıxış etməsilə bağlı müşahidə etdiyimiz faktlara nəzər salaq:

/team/ (komanda), /government/ (hökumət), və /comitee/ (komitə) kimi sözlər Britaniya ingiliscəsində həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər. Özü də bu normal hal kimi qəbul edilir. Məsələn:

/The flock is inflected with Salmonella typhimurin//

(Çoxlu quş dəstəsi cəm halda Solmanella çöpləri ilə infeksiyaya tutulmuşdular) (xəb.)

və ya

/The catholic flock who constitute one third of Malanies population are tired of dividing their loyalties//

(Maloniya əhalisinin üçdə birini təşkil edən katolik çoxluq öz hakimiyyətlərini bölməkdən bezikiblər) (xəb.)².

Cəmdə olarkən ayrı-ayrı fərdlərin toplusu, çoxluğu nəzərdə tutulur. Buraya həmçinin kollektiv mənə bildirən /family/, /crew/ sözləri daxildir.

¹ Qəmbərov V. Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət formalarının kontekstual-funksional təhlili. Filologiya elmləri namizadi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008, s.8.

² Biber D., Conrad S., Leech G. Göstərilən əsər.

Onlardan sonra xəbər Britaniyada həm təkdə, həm də cəmdə işlənir.
Müq.ət:

/Her own family as suffered anguish of repression//

(Onun öz ailəsi represiya iztirablarından əzab çəkən kimi görünürdü) (xəb.)

və

The family are absolutely devastated//

(Ailə tamamilə viran qalıb) (xəb.)

Sosial anlayışları ifadə edən kollektivalar Britaniya ingiliscəsində cəmdə işlənir.

Məsələn:

/The government have decreed that we will have to rebid for our betting licence//

(Hökumət qərar verib ki, biz icazə kağızı vermək üçün öz işimizi bərpa etməli olacağıq) (xəb.).

Bunun əksinə olaraq bu cür kollektivalar Amerikada təkdə işlənir.
Məsələn:

/His comitee approve only when there is a consensus//

(Onun komitəsi o zaman buxta əməliyyatını təsdiq edir ki, ortada konsensus olmuş olsun) və ya

/The government has indicated it will make provision in the Bill for such an amendment//

(Hökumət qeyd etmişdir ki qanun layihəsində belə bir əlavə nəzərə alınacaqdır) (Am. xəb.).

Uzlaşmanın işlənməsilə bağlı daha iki halı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mübtədanın qrammatik forması xəbərin necə işlənməsini şərtləndirir. Adlar və titullar sadə denotatları bildirəndə xəbər təkdə işlənir.

Müq.ət:

/The country can afford an operation that would permit others to argue that the United States does not respect international law//.

(Ölkə elə bir əməliyyat təklif edə bilər ki digərlərinin mübahisə etmələrinə imkan yaratmış olsun və bildirmiş olsun ki Birləşmiş Ştatlar qanuna hörmət etmir) (xəb.).

“Azərbaycan dilində uzlaşmanın pozulması” adlanan yarımfəsildə konkret dil materialı əsasında aparılan tədqiqatın nəticələri araşdırılır. Burada göstərilir ki, uzlaşma əlaqəsinin pozulması həm poeziyada, həm nəsrə, həm də mətbuat dilində kifayət qədər tez-tez rast gəlinən hadisədir. Mənbələrin təhlilindən alınan bəzi nəticələri burada şərh etmək istərdik.

Görkəmli Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirin şeirlərində uzlaşmanın pozulmasını qafiyə ilə bağlamaq düzgün olardı. O, “Uçitellər” şeirinin ikinci bəndini belə yazıb:

/Düşdü tavuğu dövrüyə bədbəxt Nicatın,
Əyləşmədi bir ləhzə fərağət uçitellər//¹

Feil inkarda verilib, onun cəmdə işlənməsi qafiyəni pozardı, həm də birinci misradakı /düşdü/ feililə eyni formada işlənilib.

Həmin şeirin 15-ci bəndində isə birinci misrada /kimlər/ cəmdə olsa da, xəbər təkdir. İkinci misrada isə təkdə işlənməmişdir. Müq.ət:

/Bu hərzəvü hədyanlara kimlər qulaq asdı,
Kim verdi bu axmaq sözə qiymət, uçitellər!

Şair “Bizə nə”² şeirinin 3-cü bəndində son 4 misrada xəbərle mübtədanın kəmiyyət tarazlığını pozur. Müq. Et:

/Bizlərə dəxli nədir, -yoxdur əgər çarələri
Qoy ağarsın fığəra gözlərinin qarələri!
Çəksin onlar gecə-gündüz nigaranlıq, bizə nə?
Tapmayır ac-yalavaclar güzəranlıq, bizə nə?

Bu onbeşlikdə mübtədanın cəmdə və xəbərin təkdə işlənməsi qafiyə xətrinə olsa da, o şeirin dilinə ağırlıq gətirmir, əksinə onun avazını yaxşılaşdırır.

Belə nümunələrdən çox gətirmək olar.

Şeirdə uzlaşmanın pozulması təkcə klassik ədəbiyyatımızda deyil, həm də çağdaş poeziyamızda geniş yayılmışdır. Görkəmli şairlərimiz X.Rza və R.Zəkadan gətirdiyimiz nümunələr dediklərimizə bir sübutdur:

/Rüzigar da xəzinədi, açsın qoynunu bağlar
Bu hasar dörd tərəfdən kəsib yolları bağlar.
Bu zoğlar, o budaqlar yeni yellər soraqlar.
Külək görməsə ağlar, xəzəl olan yarpaqlar//.³

Birinci iki misrada uzlaşma pozulmuş (/açsın qoynunu dağlar/, iki sonuncuda isə o gözlənilmişdir:

(/Külək görməsə ağlar, xəzəl olan yarpaqlar/)
/Gözləri şafəq yayar,
Könüllərdə yaşayar,
İstambula oxşayar

¹ Sabir M.Ə. Hophopnamə I, Bakı, “AEAN”, 1962, s.111

² Yəni orada.

³ Rza R. Məndən başlanıır vətən. “Yazıçı”, Bakı, 1988.

İstambul gözəlləri//¹

Digər bir monitoring hazırkı mətbuat orqanlarından birində aparılmışdır. Biz Azərbaycan mətbuatında çoxtirajlı qəzet kimi “Azadlıq”ın 5 noyabr 2000-cü il sayının dilini uzlaşmanın pozulması baxımından tədqiq etmişik. Bu qəzetdə, digər mətbu orqanlarda olduğu kimi, xəbər mübtədanın pozulması baş alıb gedir. Bəzi nümunələrə müraciət edək:

/...videoteka müdiri..., baş redaktor..., proqram direktoru..., komissiya rəhbəri...cəzalandırılacaq// (s.14). Göründüyü kimi, həmcins mübtədali cümlədə söhbət ayrı-ayrı qurum rəhbərlərindən getsə də, qəzetdə xəbər təkdə verilmişdir. Eyni halı biz aşağıdakı cümlədə də görürük. Müq. et:

/...Azərbaycan himninin sözləri çox uzundur, onun qısaldılmasına ehtiyac var// (s.12). Cümlənin ikinci tərəfində verilən “onun” deyişisi, ümumiyyətlə, dolaşlıq yaradır. Məlum olmur ki, nəyin qısaldılmasına ehtiyac var: hinnin və ya onun sözlərinin? Mətinədən məlum olur ki, sözlərin qısaldılmasına ehtiyac var; ona görə də deyişis /onların/ kimi verilməliydi. Bundan sonra gətirdiyimiz misalda da uzlaşmanın pozulduğu göz qabağındadır.

/...nüməyəndələr ...məna məlumat verdi ki...// (s.12).

Nümunələrin sayını artırmaq da olardı. Ancaq, fikrimizcə, deyilənlər bir daha sübut edir ki, mübtədə ilə xəbərin arasındakı uzlaşmanın pozulması təsadüfi deyil, o, bir janrla və ya üslubla bağlı izah oluna bilməz. Onu heç bizim elmi ədəbiyyatda deyildiyi kimi, mübtədanın canlı və ya cansız isimlərlə ifadə olunmasından asılı olaraq şərh etmək də düz olmazdı. O, bir növ dilimizdə gedən canlı prosesin tərkib hissəsidir.

Dissertasiyanın “**İngilis və Azərbaycan dillərində uzlaşmanın pozulmasının oxşar və fərqli cəhətləri**” yarım fəslində tədqiqatdan çıxan nəticələrə əsasən qeyd edilir ki, hər iki dildə uzlaşma əlaqəsi mövcuddur. Ancaq onların reallaşmasında hər dilin özünə xas əlamətləri özünü büruzə verir. Belə ki, şəxsə görə uzlaşma ingilis dilində yalnız 3-cü şəxsin təkində gözlənilirsə, Azərbaycan dilində bütün şəxslərə görə uzlaşma müşahidə olunur. Kəmiyyətə görə ingilis dilində uzlaşma bu dilin tipik xüsusiyyətidir. Azərbaycan dilində kəmiyyətə görə uzlaşma məcburi deyildir.

Dissertasiyanın bu fəslində göstərilir ki, hər iki dildə uzlaşmanın pozulması halları mövcuddur. Bu ingilis dilində topluluq və kollektivlik bildirən sözlər mübtədə halında çıxış etdikdə daha tez-tez nəzərə çarır.

¹ Zəka R.Yurdum.ulucum. “Yazıcı”, Bakı, 1987.

Azərbaycan dilində isə uzlaşmanın kəmiyyətə görə pozulması bir qayda olaraq mübtədə rolunda heyvan adları bildirən sözlər çıxış edəndə müşahidə edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında bu dillərdə uzlaşma əlaqəsinin pozulması hallarının təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. Hər iki dildə uzlaşma sintaktik səviyyədə müşahidə olunan, ən azı iki sözün düz xətt boyunca düzülüşündə özünü büruzə verən əlaqədir ki, bu zaman birləşməyə girən tərəflərdən biri həm sintaktik, həm də funksional baxımdan müstəqil olur, o birisi isə ona tabe olur.

2. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda uzlaşmanı, adətən, mübtədə ilə xəbər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşma kimi müəyyən edirlər. Ancaq nə Azərbaycan, nə də ingilis dilində söz birləşmələrində formaca uyğunluq yoxdur. Ona görə də bəzi hallarda uzlaşmanı həm tabe, həm də tabe olan sözdə bütün əlamətlərini eynilə təkrar edilməsi kimi müəyyənləşdirmək bu dillərin struktur əlamətlərinə etinasızlıq deməkdir. Hər iki qarşılaşdırılan dildə tabe tərəf sözün heç bir əlaməti tabe olan sözdə təkrar olunmur. Ona görə də uzlaşmanın forma eyniliyi kimi dəyərləndirilməsini biz bu dissertasiyada qəbul etmirik. Uzlaşma üçün semantik həmrəylik və topoloji ardıcılıq danışanın referentə münasibətində əhəmiyyət daşıyır. Eyni sözləri Azərbaycan dilindəki söz birləşmələri haqqında da demək olar.

3. Bu dillərdən fərqli olaraq alman və rus dillərində söz birləşmələrində uzlaşma həm cinsə, həm də hala görə gözlənilir.

Bu dillərdə söz birləşmələrini hallandırdıqda hər bir cinsin öz hal paradigması olacaqdır. Bu deyilənlər birləşmələrin cəmdə işlənməsinə aid deyildir. Məhz buna görə də Azərbaycan və ingilis dillərində nisbətə söz birləşməsinin hər iki tərəfi üçün forma eyniliyini təsdiq etmək düzgün deyildir.

4. Hər iki dildə uzlaşmaya dair nəzəri mənbələrin təhlili göstərir ki, uzlaşma bu dillərdə mümkün üç sintaktik əlaqədən (uzlaşma, idarə, yanaşma) ibarətdir. İngilis və Azərbaycan dillərində mübtədə ilə xəbərin, əsasən, şəxsə və kəmiyyətə görə tarazlığı kimi başa düşülür. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, elmi-nəzəri ədəbiyyatda uzlaşmanın pozulmasından, demək olar ki, söhbət getmir.

5. İngilisdilli elmi-nəzəri ədəbiyyat da bəzən on və daha çox maddə sadalanaraq mübtədə ilə xəbərin tək və cəmdə işlənməsindən danışılır, ancaq bunu uzlaşmanın pozulması halları kimi qeyd etmirlər. Eyni fikirlər Azərbaycan dililə bağlı mənbələrdə də müşahidə olunur.

6. Apardığımız tədqiqat işi belə nəticə çıxartmağa imkan verir ki, uzlaşmanın pozulmasına hər iki dildə rast gəlmək olur. Bu əsasən mətbuatın dilində, şeirdə və toplu, çoxluq, kollektiv bildirən sözlərdə daha çox müşahidə olunur. (Azərbaycan dilində yuxarıda deyilənlərlə yanaşı mübtədanın canlı və cansız isimlərdə ifadə olunarsa, o zaman mübtədə ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma mütəmadi olaraq pozulur). Ancaq bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, uzlaşmanın pozulmasında danışanın (yazanın) fərdi üslubu da həlledici faktor kimi çıxış edir.

Konkret dil materialının təhlili göstərdi ki, uzlaşmanın pozulması hər bir fərdin üslubi xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. İngilis dilində uzlaşma və onun pozulması halları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı 2/2010 s.7

2. Azərbaycan dilində uzlaşmanın pozulmasına dair. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı 6/2010 s.3

3. О некоторых вопросах нарушения согласования в современном английском языке. «Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов» № 3 (45) Март 2010 Курск 2010 s.3

4. İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin semantik xüsusiyyətləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci il dönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq Elmi Konfrans 3-8 may 2010-cu il Bakı Naxçıvan Gəncə s. 5

5. İngilis dilinin tədrisi danışq aktı nəzəriyyəsi işığında. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dillər Universiteti Mədəniyyət-lərəarası dialoq: Linqvistik Pedaqoji və ədəbi aspektlər Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. 25-27 noyabr 2010-cu il s.2

6. İngilis dilində uzlaşmaya dair son tədqiqatların xülasəsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı 1/2011 s.3

7. İngilis dilində uzlaşmanın pozulmasını təmin edən amillər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri Bakı 2/2011 s.3

8. İngilis dilində uzlaşmanın kontekstual təhlili. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı 3/2011 s.3

9. О характере связи между подлежащим и сказуемым в английском и азербайджанском языках. Глобальный научный потенциал. № 4 (25) 2013-09-13 Санкт-Петербург с.3

10. О категория множественности как языковая категория// Перспективы науки «Издательский дом ТАМБОВ» № 1[52]2014 январ с. 37

Гусейнова Е.М

**Исследование случаев нарушения согласования
(на материале английского и азербайджанского языков)**

РЕЗЮМЕ

Настоящая диссертационная работа посвящена исследованию случаев нарушения согласования в английском и азербайджанском языках.

Диссертация состоит из введения, 3 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обсуждаются вопросы, типичные для диссертационных работ, представленных на защиту для получения степени доктора философии по филологическим наукам.

В I главе под названием “Исследование связи согласования в современной лингвистике” критическому анализу подвергается существующая литература по изучаемой проблеме. Автор при анализе теоретической литературы выражает свое отношение к мнениям различных авторов и подчеркивает, что многие авторы обычно ничего не говорят о нарушении согласования. Такой положение имеет место как в англоязычной, так и в азербайджанской лингвистике, что составляет соответственно содержания второго, третьего и четвертого подразделов первой главы диссертации.

Во второй главе под названием “Исследование случаев нарушения согласования в английском и азербайджанском языках” анализируются теоретические труды как английских, так и азербайджанских авторов. В этой главе приводятся конкретные примеры по нарушению согласования в сопоставляемых языках.

В третьей главе под названием “Сходства и различия нарушения согласования в сопоставляемых языках” устанавливаются сходные и отличительные черты между изучаемыми явлениями в сопоставляемых языках.

В заключении делаются выводы, полученные от анализа нарушения согласования в изучаемых языках.

И конце приводится список опубликованных работ по теме диссертации.

Huseynova E.M.

**Investigation of Occurrences of Breach of Sequences
(On the material of the English and Azerbaijani languages)**

SUMMARY

The thesis has been devoted to the study of occurrences of breach of sequences in the English and Azerbaijani Languages.

The thesis consists of an introduction, 3 chapters, conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the problems typical for the dissertation to be introduced for the support to get the degree of doctor of philosophy on philological sciences are discussed.

In the first chapter called “Study of correlation of sequences in the modern linguistics” the existing scientific literature on the investigated problem is subjected to critical study. The author of the dissertation indicates her attitude to the view-points of different scholars and stresses the fact of not mentioning anything on the breach of sequences by the scholars. The similar positions have taken places both in the English and Azerbaijani languages which compose the corresponding contents of the second and the third parts of the first chapter of the dissertation.

In the second chapter called “Study of occurrences of breach in the English and Azerbaijani languages” the theoretical view-points on the investigated material both in the English and Azerbaijani languages are analyzed. In this chapter concrete examples are given to indicate breach of sequences in the compared languages.

In the third chapter called “Similarity and distinctions of breach of sequences in the compared languages” similar and distinctive features between the investigated phenomena in the determined languages are determined.

In the conclusion the generalizations attained by the analysis of the breach of sequences in the compared languages are made.

In the end the list of the published books on the dissertation is introduced.

На правах рукописи

ГУСЕЙНОВА ЕГАНА МИРЗЕХАН ГЫЗЫ

**ИССЛЕДОВАНИЕ СЛУЧАЕВ НАРУШЕНИЯ
СОГЛАСОВАНИЯ
(на материале английского и азербайджанского
языков)**

5704.01 - Теория языка

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

БАКУ - 2014